

TÜRK

2020, Yıl/Year: 8, Sayı/Issue: 20, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: 21.10.2019

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: 10.02.2020

Sayfa / *Page*: 87-99

Research Article / Araştırma Makalesi

Doi: <http://dx.doi.org/10.12992/TURUK821>

Yazar / *Writer*:

Doç. Dr. Cihan Çakmak

Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı
cihancakmak1818@gmail.com

DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN DİNİ VE SOYUT KAVRAMLAR

Öz

Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen Dîvânu Lugâti't-Türk 1074-1077 yılları arasında Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmıştır. Türk halkları arasında uzun süre dolaşarak onların kullandıkları her türlü kültür envanterini eserinde kayıt altına alan Kâşgarlı Mahmud bir dilci olduğu kadar, aynı zamanda bir coğrafyacı, etnolog, halk edebiyatı araştırmacısı gibi çok yönlü bir kişiliğe sahiptir.

Yazdığı bu önemli eserle 11. yüzyıl Türk dünyasına âdeta projeksiyon tutan Kâşgarlı Mahmud, yaklaşık 1000 yıl önce yaşamış Türk topluluklarının yaşayışlarına dair önemli ipuçları elde etmemize de imkân sağlamaktadır.

Bu çalışmada Şamanizm inancının ardından 10. yüzyılda İslamiyet ile tanışan Türk topluluklarının manevi hayatına dair dinî kavramlar ile soyut kavramlara ait söz varlığı listelenecektir. Söz konusu söz varlığı dinî ve soyut kelimeler başlığı altında alfabetik olarak sıralanacak, Türkçe madde başlarının hangi oranda kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, dinî kavramlar, soyut kelimeler, söz varlığı.

THE RELIGIOUS AND ABSTRACT TERMS IN DIVANU LUGATI'T-TURK

Abstract

Known as the first dictionary of Turkish Language, Divanu Lugati't-Turk is written by Kasgarli Mahmud in 1074-1077. Kasgarli Mahmud who takes the records of every kind of cultural heritage by analyzing the Turk societies for a long time, is not only a person interested in language but also is a geographer and searcher of societies' literature.

Kasgarli Mahmud who gives a light to the Turkish world because of his important study, makes also possible for us to get clues about the Turkish societies that lived almost 1000 years ago.

This study gives a list of the religious and abstract terms of the spiritual lives of the Turk societies who met Islam in the 10th century after Shamanizm. It's also shown in an alphabetical order and also insisted on the rate of Turkish lexical entries.

Key words: Divanu Lugati't-Türk, religion concepts, abstract words, vocabulary.

1. Giriş

1910'lu yılların başında Diyarbakırlı kitap sevdalısı Ali Emirî tarafından bulunarak dilimize kazandırılan Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk dilinin eşsiz eserlerinin başında gelmektedir. Saraylı bir entelektüel olan Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan eser yaklaşık 8000 madde başından oluşmaktadır. Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan eser, oldukça pratik olup gündelik hayatta kullanım amacına da hizmet etmektedir. Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen eser Arapça madde başlarının Türkçe karşılıklarından oluşmakta, içinde yer alan Dünya haritası ile de önemli bir coğrafya eseri olarak da değerlendirilmektedir.

Yaklaşık 1000 yıl öncesindeki Türklerin yaşam izlerini takip edebildiğimiz eser içerdiği zengin söz varlığı ile de dikkat çekmektedir. Kadınların gündelik hayatta kullandıkları giysilerden, makyaj malzemelerine, ev eşyalarından çocukların oynadıkları oyunlara, bahar tasvirlerinden gramer bilgilerine, atasözlerine varana kadar kültürel açıdan çok zengin bir malzemeyi barındıran eser bu özellikleriyle sadece bir sözlük değil, çok yönlü ansiklopedik bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk sahip olduğu zengin dil malzemesiyle günümüzde çok sayıda çalışmaya konu olmaktadır. Bilhassa son yıllarda eser üzerinde yapılan tematik incelemeler sayesinde araştırmacılar Dîvânu Lugâti't-Türk'ü farklı cepheleriyle tanıma fırsatı elde etmektedirler. Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't-Türk'teki dinî ve soyut kelimeler listelenmeye çalışılacaktır.

2. İnceleme Yöntemi

Çalışmada 11. yüzyılda, Türklerin yaşadığı coğrafyalarda at sırtında dolaşarak tek tek kelime listesi yapan Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde yer alan dinî ve soyut kavramlar listelenmiştir. Elbette bu çalışma esnasında gözden kaçan madde başları olabilir. İncelemede esasen 2014 yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ile Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu'nun birlikte hazırladıkları Dîvânu Lugâti't-Türk'ün¹ Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan son

¹ Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, (Haz. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, s. 538-995).

baskısından istifade edilmiştir. Söz konusu eserin dizin kısmının tamamı taranarak madde başları alfabetik olarak sıralanmıştır. Söz listesi hazırlanırken etimolojik tahlillere yer verilmemiştir.

3. Dinî ve Soyut Kelimelere Ait Söz Varlığı

A

açuklug: yumuşak huylu. 85-76 (Ercilasun vd. 2014: 540).

adaşlık, adışlık: arkadaşlık. 85-77, 86-77 (Ercilasun vd. 2014: 540).

adrış: ayrılık. 353-282 (Ercilasun vd. 2014: 542).

aduk: meçhul. 45-31 (Ercilasun vd. 2014: 542).

ajun: zaman, zamane, devir, devran. 90-81, 570-470 (Ercilasun vd. 2014: 545).

alçak: yumuşak huylu. 33-19, 63-49 (Ercilasun vd. 2014: 547).

alkın-: tükenmek, bitmek; (insan için) ölmek, yok olmak. (Ercilasun vd. 2014: 548).

arıklık: temizlik. 86-77 (Ercilasun vd. 2014: 554).

alkış: övgü, dua, insanın iyiliklerini zikretme ve menkıbelerini sayma; (peygamber için) salavat. 61-48, 125-110, 130-114, 145-126 (Ercilasun vd. 2014: 548-549).

arguç ajun: aldatıcı dünya, yalan dünya. 60/46 (Ercilasun vd. 2014: 554).

arwaş: kamın söylediği büyü sözler. (Ercilasun vd. 2014: 558).

arwaş-: kahinler (kamlar) birtakım sözler mırıldanarak büyü dualar etmek, cin çarpmasını tedavi ederken büyü sözler söylemek. (Ercilasun vd. 2014: 558-559).

arwış: kamın söylediği büyü sözler. (Ercilasun vd. 2014: 559).

aşuk-, aşık-: özlemek. (Ercilasun vd. 2014: 561).

awa: üzüntü belirten bir ünlem duyulunca. 57-43 (Ercilasun vd. 2014: 564).

awa awa: bir şeyden acı duyunca kullanılan ünlem. 57-43 (Ercilasun vd. 2014: 564).

ayığ: (iyi-kötü şeyler için) pek, çok, ne kadar (iyi/kötü). 54-40 (Ercilasun vd. 2014: 566).

azlan-: azımsamak. (Ercilasun vd. 2014: 568).

B

baçak: Hristiyan orucu. (Ercilasun vd. 2014: 559).

bagırsak: merhametli ve cömert. 251-220 (Ercilasun vd. 2014: 570).

Bayat: Yüce Tanrı'nın adı. 520-419 (Ercilasun vd. 2014: 579).

bilig: akıl, hikmet, ilim. 57-43, 58-44, 123-109, 131-115, 135-118, 194-166, 215-185, 254-233, 275-240, 434-382, 601-493, 612-505 (Ercilasun vd. 2014: 588).

biligse-: akıl istemek. (Ercilasun vd. 2014: 588).

biligsiz: akılsız. 72-59, 194-166 (Ercilasun vd. 2014: 588).

bitig: Oğuzcada muska. 193-165, 469-376 (Ercilasun vd. 2014: 590).

boş: (insan için) özgür, hür. 166-143, 497-398 (Ercilasun vd. 2014: 594).

boyna-: kibirlenmek. (Ercilasun vd. 2014: 596).

- burt:** karabasan. 268-236 (Ercilasun vd. 2014: 603).
- burt bas-:** karabasan basmak. (Ercilasun vd. 2014: 603).
- bügü:** âlim, bilge ve akıllı. 216-185, 546-446, 577-474 (Ercilasun vd. 2014: 606).
- bügü bilge:** akıllı. 216-185, 546-446 (Ercilasun vd. 2014: 606).
- bürt:** kabus. 172-148, (*köti bürt*) (Ercilasun vd. 2014: 607).
- büt-:** inanmak, ikrar etmek; doğrulanmak. (Ercilasun vd. 2014: 608).
- bu ajun:** Çiğil lehçesinde bu dünya (öbür dünyanın, ahiretin zıt anlamlısı). 51-36. (Ercilasun vd. 2014: 598).
- buluş:** bir insanın yaptığı iş neticesinde bulacağı menfaat. 184-158 (Ercilasun vd. 2014: 602).
- burxan:** put. 173-149, 219-189 (Ercilasun vd. 2014: 604).
- burt:** karabasan. 268-236 (Ercilasun vd. 2014: 603).
- burt bas-:** karabasan basmak. (Ercilasun vd. 2014: 603).
- buş-:** sıkılmak, bıkmak. (Ercilasun vd. 2014: 604).
- buşak:** Oğuzcada ve diğerlerinde sıkıntılı. (Ercilasun vd. 2014: 604).
- buşug:** sıkılma. 187-160 (Ercilasun vd. 2014: 604).
- buşur-:** sıkıntı vermek. (Ercilasun vd. 2014: 604).
- büt-:** inanmak, ikrar etmek; doğrulanmak. (Ercilasun vd. 2014: 608).

C

Curşan: İslam diyarının Çin yolundaki uç kısımlarından bir yer. 219-118 (Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 610).

Ç

- çaw:** ün, şöhret. (Ercilasun vd. 2014: 617).
- çawık-:** meşhur olmak. (Ercilasun vd. 2014: 617).
- çawlan-:** meşhur olmak. (Ercilasun vd. 2014: 617).
- çıgrı:** felek. 212-182, 417-327 (Ercilasun vd. 2014: 621).
- çıkış:** menfaat. (Ercilasun vd. 2014: 622).
- çin:** doğru; güvenilir; doğruluk. 117-147, 201-171, 503-404 (Ercilasun vd. 2014: 623).
- çıwı:** cin, cin grubu. 544-445 (Ercilasun vd. 2014: 624).
- Çomak:** Uygurlara ve bütün kafirlere göre Müslüman. 191-164, 265-233 (Ercilasun vd. 2014: 627).
- Çomak eri:** Müslüman adam. 191-164 (Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 627)
- çöp çep:** değersiz (insan). (Ercilasun vd. 2014: 628).
- çulıman:** Kençek lehçesinden aslı ve nerden çıktığı bilinmeyen. 225-195 (Ercilasun vd. 2014: 629).
- çür:** menfaat. 162-141 (Ercilasun vd. 2014: 630).

E

edgölük: iyilik. 324-264, 34-20, 211-182, 314-258 (Ercilasun vd. 2014: 632).

ediz: yüksek, yüce. 39-26, 59-45, 73-60, 417-327 (Ercilasun vd. 2014: 632).

emge-: sıkıntı çekmek. (Ercilasun vd. 2014: 637).

emgek: sıkıntı. 68-54, 111-100, 607-498 (Ercilasun vd. 2014: 637).

emgeklen-: sıkıntılı saymak, zahmetli kabul etmek. (Ercilasun vd. 2014: 638).

erdem: terbiye; erdem; iyi ve övülmeye değer iş. 37-24, 57-43, 64-50, 66-52, 131-115 (Ercilasun vd. 2014: 641).

erdemsiz: marifetsiz; edebi ve fazileti olmayan. 537-439 (Ercilasun vd. 2014: 641).

erinçü: suç, günah. 79-68. (Ercilasun vd. 2014: 642).

ertür-: affetmek. (Ercilasun vd. 2014: 644).

esen: her şeyin selamette olanı; sağ salim. 43-29, 51-36 (Ercilasun vd. 2014: 644).

esiz: yazık; kötülük. 466-370 essiz, isiz, issiz (Ercilasun vd. 2014: 645).

esizlik: kötülük; huysuzluk. (Ercilasun vd. 2014: 645).

essiz²: hayıflanma bildiren bir kelime, yazık. 83-73, 360-287 (Ercilasun vd. 2014: 646).

I

iduk³: mübarek olan her şey. 45-31 (Ercilasun vd. 2014: 655).

iman-: güvenmek. (Ercilasun vd. 2014: 656).

inga: rezil (kimse); değersiz, değeri düşmüş olan şey. 76-64 (Ercilasun vd. 2014: 656).

ir: utanma, utanan. (Ercilasun vd. 2014: 656).

ir bol-: utanmak. (Ercilasun vd. 2014: 656).

irk: kehanet, fal, insanın içindeki gizli şeyleri ortaya çıkarma. 33-22 (Ercilasun vd. 2014: 657).

irkla-: kehanette bulunmak, fala bakmak. (Ercilasun vd. 2014: 657).

irra: utanma. 32-18 (Ercilasun vd. 2014: 657).

İ

iç söz: sır, içte saklı söz. 30-16 (Ercilasun vd. 2014: 661).

İdi⁴: Allahu Taâlâ. 56-42 (Ercilasun vd. 2014: 661).

igit: nazardan ve cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaç. 37-24 (Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 662).

iler-: görünür gibi olmak, belirlemek, hayal meyal görünmek. (Ercilasun vd. 2014: 664).

ilert-: gözüne bir şeyin hayalini düşürmek. 629-525 (Ercilasun vd. 2014: 664).

imrem: cemaat, aşiret. 56-42, 66-52 (Ercilasun vd. 2014: 665).

irteş: kavga; düşmanlık. 203-173, 373-294, 625-520 (Ercilasun vd. 2014: 668).

² bkz. essiz: üzölmek, keder (EDPT 1972: 253).

³ idok: kutlu, aziz; yer adı (Aydın 2018: 130).

⁴ İdi kelimesi iye kelimesi ile birlikte "sahip" anlamında kullanılmaktadır. bkz. idi "sahip" → iye (Gülensoy 2007: 426). Ayrıca bkz. idi (I): sahip (Tekin 2006: 142).

isiglik: sevgi ve muhabbet. 87-78 (Ercilasun vd. 2014: 668).

isizlik: kötülük. 87-78 (Ercilasun vd. 2014: 669).

işen-: güvenmek, itimat etmek. (Ercilasun vd. 2014: 670).

işlig: kendisine tâbi cini olan. 35-22 (Ercilasun vd. 2014: 670).

it-: Oğuzcada kılmak, namaz kılmak. (Ercilasun vd. 2014: 670).

K

kadgu: üzüntü, kaygı, gam, hüzn. 66-52, 514-184, 244-212, 573-472, 607-499 (Ercilasun vd. 2014: 675).

kadgulan-: kaygılanmak. (Ercilasun vd. 2014: 675).

kadgur-: kaygılanmak, üzülmek. (Ercilasun vd. 2014: 675).

kadır: zor, şiddetli, çetin. 183-156 (Ercilasun vd. 2014: 675).

kam: kâhin. 144-125, 513-412, 635-631 (Ercilasun- Akkoyunlu 2014: 680).

kamig: insandaki iyilik ve cömertlik hasleti. 189-161 (Ercilasun vd. 2014: 682).

kara orun: kabir; karanlık yer. 543-443 (Ercilasun vd. 2014: 685).

kargag: lanet. 410-320 (Ercilasun vd. 2014: 686).

kargal-: lanetlenmek. (Ercilasun vd. 2014: 686).

kargag: lanet. 410-320 (Ercilasun vd. 2014: 686).

kargal-: lanetlenmek. (Ercilasun vd. 2014: 686).

kargat-: lanetletmek. (Ercilasun vd. 2014: 686).

kargış: lanet ve lanetleme. 140-123, 232-201 (Ercilasun vd. 2014: 686).

kaygur-: kaygılanmak, üzülmek. 363-288, 530-430 (Ercilasun vd. 2014: 695).

keç-: ölmek. (Ercilasun vd. 2014: 697).

keçür-: (suçu, günahı) affetmek. (Ercilasun vd. 2014: 699).

keçürgen: (suçları) devamlı affeden. 260-227 (Ercilasun vd. 2014: 699).

kek: kin. 34-20, 407-318 (Ercilasun vd. 2014: 700).

kek: mihnet. 241-209 (Ercilasun vd. 2014: 700).

kekteş-: kin gütmek. (Ercilasun vd. 2014: 700).

kekük: kerkenez, kemiği aşk için hazırlanan büyüde kullanılan kuş. 409-320 (Ercilasun vd. 2014: 700).

kewel at: üstün vasıflı olan. 199-170, 334-271 (Ercilasun vd. 2014: 707).

kezik: cesaret. 197-169 (Ercilasun vd. 2014: 709).

kilk: huy. 193-165 (Ercilasun vd. 2014: 712).

kirt: kötü huylu, cimri. 172-148 (Ercilasun vd. 2014: 714).

kıw: baht, talih. 152-132, 167-144 (Ercilasun vd. 2014: 716).

- kirtüç:** kıskanç, saldırgan huylu. 229-198 (Ercilasun vd. 2014: 722).
- kirtün-:** iman etmek. (Ercilasun vd. 2014: 723).
- komi-:** heyecanlanmak ve şiddetli özlem duymak. (Ercilasun vd. 2014: 727).
- komıt-:** heyecanlandırmak, coşturmak. (Ercilasun vd. 2014: 727).
- korkunç, korkınç:** korku; korkunç. 445-347, 519-418, 613-506 (Ercilasun vd. 2014: 730).
- korkun-:** korku hissetmek. (Ercilasun vd. 2014: 730).
- kotkılık:** alçakgönüllülük. 377-273 (Ercilasun vd. 2014: 731).
- kovuç:** herhangi bir cin çarpması izi. 516-415 (Ercilasun vd. 2014: 732).
- kovuç kovuç:** cin çarpmasını gidermek için kullanılan söz. 516-415 (Ercilasun vd. 2014:732).
- kovuz:** Oğuz lehçesinde herhangi bir cin çarpması izi. 516-415 (Ercilasun vd. 2014:732).
- köm-:** (ölü vb.) gömmek. (Ercilasun vd. 201: 736).
- köjül:** kalp, gönül; zihin açıklığı ve idrak sürati. 63-49, 87-78, 160-96, 114-102, 205-175, 385-302, 503-403 (Ercilasun vd. 2014: 738).
- körk:** güzel, güzellik. 178-152, 434-339 (Ercilasun vd. 2014: 740).
- körklüg:** güzel. 34-21, 160-140, 161-140, 178-152, 232-201, 463-367 (Ercilasun vd. 2014: 740).
- kösgük:** nazardan korunmak için bağ ve bahçelerde dikilen korkuluk. 410-321 (Ercilasun vd. 2014: 741).
- kut:** baht, talih, devlet, şans. 59-44, 152-132, 154-133, 161-140, 215-185, 329-267, 381-299 (Ercilasun vd. 2014: 751).
- kutal-:** (adam) talihli olmak. (Ercilasun vd. 2014: 751).
- kutan-:** talihli olmak. (Ercilasun vd. 2014: 751).
- kutat-:** şans, talih, baht sahibi olmak. (Ercilasun vd. 2014: 751).
- kutlug:** mübarek, uğurlu. 54-39, 208-178, 233-202, 233-203 (Ercilasun vd. 2014: 752).
- kutsuz:** hiç şansı olmayan, talihsiz olan. 230-200 (Ercilasun vd. 2014: 752).
- kuw:** baht, talih. (Ercilasun vd. 2014: 752).
- kü:** insanlar arasındaki şöhret. 538-439 (Ercilasun vd. 2014: 753).
- küse-:** arzulamak, istemek. (Ercilasun vd. 2014: 757).
- küşeş-:** birlikte arzulamak, temenni etmek. (Ercilasun vd. 2014: 758).
- küwen-:** övünmek. (Ercilasun vd. 2014: 758).
- küwez:** kibir, kibirli. 131-115, 163-142, 207-177, 337-273 (Ercilasun vd. 2014: 758).
- M**
- meñgü:** ebedi, sonsuza dek. 34-21, 472-378, 609-502 (Ercilasun vd. 2014: 763).
- meñgü ajun:** ebedi dünya, ahiret. 609-502 (Ercilasun vd. 2014: 764).
- muñ:** bela, sıkıntı. 458-362, 601-493 (Ercilasun vd. 2014: 765).
- muñad-:** sıkıntıda kalmak, bunalmak. (Ercilasun vd. 2014: 765).

muñkar-: bunaltmak. (Ercilasun vd. 2014: 765).

muñlug: mihnet çekmiş, sıkıntılı. 611-504 (Ercilasun vd. 2014: 765).

muñuk-: mihnet çekmek. (Ercilasun vd. 2014: 765).

muyan: sevap. 520-419, 523-424 (Ercilasun vd. 2014: 765).

N

nom: din ve şeriat. 503-403 (Ercilasun vd. 2014: 769).

O

oç-öç: intikam ve kin. 34-20, 37-24, 320-262 (Ercilasun vd. 2014: 783).

ol ajun: Çiğil lehçesinde öbür dünya, ahiret. 51-36 (Ercilasun vd. 2014: 775).

osal: bir işte gafil olan. 73-61 (Ercilasun vd. 2014: 778).

osayuk: gafil. 91-82 (Ercilasun vd. 2014: 778).

Ö

öçüt: intikam ve kin. 37-24 (Ercilasun vd. 204: 784).

öl-: ölmek (Ercilasun vd. 204: 786).

öpke: öfke, kızgınlık. 76-64 (*öwke*) (Ercilasun vd. 2014: 788).

östük-: özlem ve ihtiras duymak. (Ercilasun vd. 2014: 791).

S

sawçı: Peygamber. 512-411, 634-530 (Ercilasun vd. 2014: 810).

sakı-: hayal gibi görünmek, hayal etmek. (Ercilasun vd. 2014: 800)

sakınç: keder, hüznün, gam, kaygı. 47-32, 63-49, 83-73,0590-483, 608-499 (Ercilasun vd. 2014: 800).

sewüglük: sevgi. 353-282 (Ercilasun vd. 2014: 816).

suburgan: maşatlık; kafir mezarlığı. 257-225 (Ercilasun vd. 2014: 833).

T

tadu: insanın huyu ve tabiatı. 542-442 (Ercilasun vd. 2014: 847).

tamu: cehennem. 548-448 (Ercilasun vd. 2014: 851).

tapın-, tapun-: ibadet etmek. (Ercilasun vd. 2014: 854).

tapındaçı: Oğuz lehçesinde, ibadet eden. 350-280 (Ercilasun vd. 2014: 854).

tapıngan: devamlı ibadet eden. 350-280 (Ercilasun vd. 2014: 854).

tapınguçı: Oğuzlar dışındaki Türklerde, ibadet eden. 350-280 (Ercilasun vd. 2014: 854).

tapınguluk: ibadet etme hakkı olma. 351-281 (Ercilasun vd. 2014: 854).

tapug: itaat; ibadet. 187-160 (Ercilasun vd. 2014: 855).

tat: (Yağma ve Toxsıların nezdinde) Uygur kafirleri. 30-16, 228-197, 265-230, 406-317 (Ercilasun vd. 2014: 861).

Teğri: yüce ve aziz Allah, Tanrı. 38-25, 51-36, 95-88, 608-501, 114-102, 628-523, 348-279 (Ercilasun vd. 2014: 868-869).

teğri⁵: kafirlerin dilinde gök. 609-501 (Ercilasun vd. 2014: 869).

teğriken⁶: kafirlerin dillerinde âlim ve mütedeyyin. 609-501, 613-507 (Ercilasun vd. 2014: 869).

tetig: zeki. 458-362 (Ercilasun vd. 2014: 872).

tetil-: zekileşmek, akıllanmak. 329-267 (Ercilasun vd. 2014: 872).

toyın: kafirlerin din adamı. 140-122, 479-383, 519-418, 608-501 (Ercilasun vd. 2014: 894).

tutug: cin çarpması, çarpılma. 187-160 (Ercilasun vd. 2014: 905).

tutuluk: cinli, cin bulunan (yer). 248-218 (Ercilasun vd. 2014: 905).

tüş: düş, rüya. 452-355, 467-399, 561-463 (Ercilasun vd. 2014: 912).

tüzün: yumuşak huylu. 118-106, 209-179 (Ercilasun vd. 2014: 914).

tüzünlük: yumuşaklık, yumuşak huy. 391-306 (Ercilasun vd. 2014: 914).

U

uç-⁷: uçmak (Ercilasun vd. 2014: 915).

uçmak: cennet. 72-58, 607-499 (Ercilasun vd. 2014: 915).

ugan Teğri: kadir olan, Allah. 51-361 (Ercilasun vd. 2014: 917).

ugur: Oğuzcada (sadece yolculuk için) hayır ve bereket. 39-25 (Ercilasun vd. 2014: 919).

ugur bol-: Oğuzcada (yol) hayırlı bereketli olmak. (Ercilasun vd. 2014: 919).

ukuşlug: çok akıllı, kıvrak zekalı. 42-29,85-76 (Ercilasun vd. 2014: 919).

ulug: ulu, yüce, büyük. 37-24, 44-30, 152-132, 163-141, 428-335, 473-379 (Ercilasun vd. 2014: 921).

umun-: bizzat ummak, (Tanrı'dan) dilemek. (Ercilasun vd. 2014: 922).

umunç: umut, ümit. 76-67, 637-533 (Ercilasun vd. 2014: 922).

umunç tut-: ummak, ümit etmek. (Ercilasun vd. 2014: 922).

us: Oğuzcada hayrı ve şerri birbirinden ayırma. 30-16 (Ercilasun vd. 2014: 924).

us bol-: hayrı şerden ayırmayı bilmek. (Ercilasun vd. 2014: 924).

Usmı Tarım: İslam ülkesinden olarak Uygur ülkesine giden ve arda kuma gömülen büyük bir suyun adı, Tarım Irmağı. 77-65 (Ercilasun vd. 2014: 925).

utun: cüretkar, alçak ve sefih. 63-70, 74-61, 118-106, 209-179 (Ercilasun vd. 2014: 926).

uvut: hayâ. 54-40 (Ercilasun vd. 2014: 926).

Ü

ürüñ: kâhine verilen ücret. 79-68 (Ercilasun vd. 2014: 934).

⁵ teğri: (ebedî) gök, gökyüzü, ilahi! (Aydın, 2018: 177).

⁶ teğriken: kutlu, aziz (Aydın 2018: 178).

⁷ uç-: (sonsuzluğu) uçmak, ölmek (Aydın 2018: 187).

üzütlük: cimrilik. 86-78 (Ercilasun vd. 2014: 938).

Y

yağış: (putlarına) yaklaşma amacıyla veya adanmış oldukları adak için cahiliye devrindeki insanların putlarına kestikleri kurban. 448-352 (Ercilasun vd. 2014: 941).

yalavaç: Peygamber. 54-40, 633-529 (Ercilasun vd. 2014: 945).

yalawaç: elçi. 465-368 (Ercilasun vd. 2014: 945).

yalawaç: Peygamber, yüce Allah'ın elçisi. 54-40, 410-320 (Ercilasun vd. 2014: 945).

yalñuk, yalıñuk: Adem (sav)'in adı. 417-327, 422-331, 612-505 (Ercilasun vd. 2014: 946).

yara-: uymak ve yaramak; caiz (mümkün) olmak. (Ercilasun vd. 2014: 952).

yarlıg: Çiğil lehçesinde sultanın mektubu ve emri; Tanrı emri. 462-366 (Ercilasun vd. 2014: 954).

yarukluk: nur ve ışık. 423-331, 466-370 (Ercilasun vd. 2014: 956).

yas bol-: Oğuzcada ölmek, helak olmak. (Ercilasun vd. 2014: 956).

yat: yağmur, kar vb. yağdırmada, rüzgar estirmede ve kehanette kullanılan özel taş Yada taşı. 445-349, 514-413 (Ercilasun vd. 2014: 958).

yatçı: kâhin (Yada taşıyla yağmur vb. yağdıran kâhin). 578-476 (Ercilasun vd. 2014: 959).

yatla-: taşlarla (Yada taşıyla) yağmur ve bulut için kehanette bulunmak. (Ercilasun vd. 2014: 959).

yatlat-: kâhinde kehanette bulunması (Yada taşıyla rüzgar, soğuk, yağmur vb. getirmesini) istemek. (Ercilasun vd. 2014: 959).

yazuk: günah, suç. 12-7, 260-227, 351-281, 451-354 (Ercilasun vd. 2014: 964).

yel kapın-: cin çarpmasına uğramak. (Ercilasun vd. 2014: 965).

yelpin-: cin çarpmak. (Ercilasun vd. 2014: 965).

yelwi: büyü. 458-362 (Ercilasun vd. 2014: 965).

yelwiç: büyücü. 458-362 (Ercilasun vd. 2014: 965).

yil kap-: (cin) çarpmak; (rüzgar) uçurmak. (Ercilasun vd. 2014: 975).

yil kovuz bitigi: cin ve çarpmanın muskası. 516-415 (Ercilasun vd. 2014: 975).

yil, yel: cin, cin çarpması. 265-233, 344-277, 507-406, 516-415, 562-463 (Ercilasun vd. 2014: 975).

yilpik: cin çarpması. 464-368 (Ercilasun vd. 2014: 975).

yilpire-: cin çarpmış gibi yüzünü sağa sola çevirmek. (Ercilasun vd. 2014: 975).

yinçe kişi: mütedeyyin ve sürekli ibadet eden insan. 610-503 (Ercilasun vd. 2014: 976).

yinçelen-: tevazu gösterip boyun eğmek, Tanrıya ibadet ve zahitlik edip boyun eğmek. (Ercilasun vd. 2014: 976).

yirçü: kabir. 457-361 (Ercilasun vd. 2014: 978).

yog⁸: ölüyü gömmekten dönenler için yapılan, üç veya yedi gün boyunca verilen yemek. 506-406 (Ercilasun vd. 2014: 979).

yog basan: ölüyü gömdükten sonra yapılan yemek. 201-172 (Ercilasun vd. 2014: 979).

yumşat-: (söz için) çok söylemek; Kur'an-ı hızlı okuyup ezberlemek. (Ercilasun vd. 2014: 988).

yun-: Oğuzcada abdest almak. (Ercilasun vd. 2014: 989).

yutık-: (hayvanlar) kardan ve soğuktan ölmek, afetten kırılmak. (Ercilasun vd. 2014: 990).

yügrük bilge: Oğuzlarda zeki, akıllı ve faziletli âlim. 464-368 (Ercilasun vd. 2014: 992).

yükün-: secde etmek. (Ercilasun vd. 2014: 993).

yükünç: Kıpçak lehçesinde namaz. 95-88, 277-241, 608-500 (Ercilasun vd. 2014: 993).

yükünç it-: Oğuzcada namazı düzgün kılmak. (Ercilasun vd. 2014: 993).

yükünç yükün-: namaz kılmak. (Ercilasun vd. 2014: 993).

yükündeçi: Oğuzcada, secde eden. 350-280 (Ercilasun vd. 2014: 993).

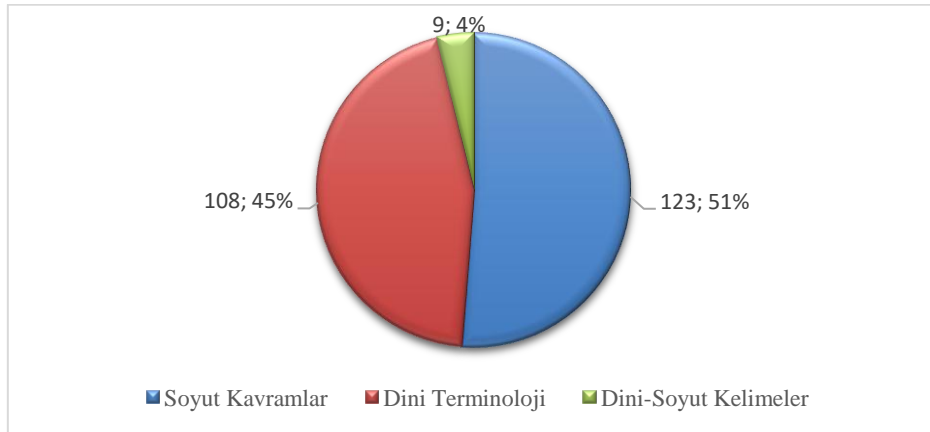
yükünge: sürekli secde eden. 350-280 (Ercilasun vd. 2014: 993).

yüküngüçi: secde eden. 350-280 (Ercilasun vd. 2014: 993).

SONUÇ

1. İncelemede toplam 240 kelime tespit edilmiştir.

2. 240 kelimedenden 123'ü soyut kavram, 108'i dinî terminoloji, 9'u ise hem dinî hem de soyut kelime olarak değerlendirilmektedir.

3. Toplam söz varlığının %51'ini soyut kavramlar, %45'ini dinî terminoloji, %9'unu ise dinî-soyut kelimeler oluşturmaktadır.

4. 240 madde başından 72'sini fiiller, 168'ini ise isimler oluşturmaktadır.

5. *İdi*⁹ kelimesi alt anlam tabakasında “sahip, mâlik¹⁰” anlamlarına gelmektedir. 11. yüzyılda Türklerin inanç sisteminde *İdi* kelimesinin “Allah, Tanrı” karşılığında kullanımı Tanrının her şeyi

⁸ yog: cenaze töreni (Aydın 2018: 200).

⁹ idi: idi kelimesi Clauson'un Etimoloji Sözlüğünde “sahip” anlamıyla açıklanmaktadır. Söz konusu madde başı Müslümanlara ait metinlerde “Tanrı, Allah” anlamında kullanılmaktadır. Clauson kelimenin çeşitli fonetik değişikliklere bağlı olarak *ige/iyeye* şeklindeki kullanımlarını da kaydetmektedir (EDPT 1972: 41).

kuşatan, kapsayıcı gücü ile alt anlam tabakasındaki “sahip” anlamına gelen *idi/iye* sözcükleri arasındaki semantik ilişkiyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

6. “Ölüm, mezar, kabir” anlamlarına gelen ve olumsuz bir çağrışım alanına sahip *kara orun* tabiri için Türkçede *kara yer* tamlaması kullanılmaktadır. Bayraktar (2004) yaptığı çalışmada Türkçede “kara” renk adını içeren ve ölümle bağlantılı *karadam, kara yas, karalı kağıt, karalar bağlamak* gibi 12 adet kullanım olduğunu tespit etmiştir (Bayraktar 2004: 69).

7. Madde başları arasında *awa awa* “bir şeyden acı duyunca kullanılan ünlem”, *kovuç kovuç* “cin çarpmasını gidermek için kullanılan söz” gibi ikilemelere yer verilmiştir.

8. “yazık; kötülük” anlamına gelen *esiz*¹¹ kelimesi Yenisey Yazıtlarından itibaren “ne yazık!, ne acı! anlamında bir ünlem olarak kullanılmaktadır (Aydın 2015: 201). Daha çok ölen kişinin ardından duyulan acı ve üzüntüyü ifade etmek için Yenisey Yazıtlarında sıklıkla kaydedilen önemli bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır.

9. Dinî terminolojiye dair yirçü “kabir”, keçür-¹² “affetmek”, menğü ajun¹³ “ebedi dünya, ahiret”, sawçı¹⁴ “peygamber”, inan-“ güvenmek” ve kara orun¹⁵ “kabir; karanlık yer” gibi kelimeler dikkat çekmektedir.

10. Şamanizm inancına mensup olan Türk toplulukları yeni bir dinin kabulüyle yeni dinî kavramlar ile tanışmışlardır. Burada hazır olan Arapça terminolojinin kabulü kolaylığına kaçmayan Türk topluluklarının bu ihtiyacı Türkçe kelimelerle karşılamaları takdire şayandır.

11. Dîvânu Lugâti't-Türk içerdiği zengin içerikle çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Oldukça geniş bir kavram alanına sahip eser bugün pek çok araştırma ve incelemeye konu olmaya devam etmektedir (Çakmak 2015: 427). Çalışmada incelenen söz varlığı Türklerin inanç ve ruh dünyalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

12. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazıldığı yıllarda İslam dinini henüz yeni sayılabilecek bir sürede kabul eden Türklerin inanç dünyalarına dair dinî terimlerde büyük oranda Türkçe kelimelere yer vermeleri dikkat çekmektedir.

Kaynaklar

Aydın, Erhan (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yay.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Bayraktar, Nesrin (2004). “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine.” *Tömer Dil Dergisi*, s. 56-77.

Çakmak, Cihan (2015). “Dîvânu Lugâti't Türk'te Araç Gereçlere Ait Söz Varlığı”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 10/16, Fall 2015, s. 427-460.

¹⁰ mâlik: sahip olan, mülk sahibi (Kanar 2003: 830).

mâlik-ül-mülk: Allah (Devellioğlu 2003: 578).

¹¹esiz: yazık; kötülük. essiz, isiz, issiz (Ercilasun vd. 2014: 645); esizlik: kötülük; huysuzluk (Ercilasun vd. 2014: 645); essiz: hayıflanma bildiren bir kelime, yazık. 83-73, 360-287 (Ercilasun vd. 2014: 646).

¹²Söz konusu fiil bugün Kazak Türkçesinde keşir- “affetmek, bağışlamak” anlamıyla kullanılmaktadır (Koç-Baynazarov 2003: 235).

¹³menğü bıjarı: Abıhayat çeşmesi. (Dilçin 2009: 165).

¹⁴savacı: peygamber (Dilçin 2009: 193).

¹⁵Kara orun madde başının bugün halk arasında mezar ve kabir için söylenen kara toprak, kara toprağa düşmek kullanımlarına benzerliği dikkat çekicidir.

- akmak, Cihan (2018). “Dîvânu Lugâti't-Türk'te Zaman Kavramına Ait Söz Varlığı”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 1, s. 81-100.
- Devellioğlu, Ferit (2003). *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*. Ankara: Aydın Yay.
- Dilçin, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- EDPT: Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of The Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford At The Clarendon Press.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçađ Yay.
- Gömeç, Saadettin (2003). “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 21/33, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlere Köken Bilgisi Sözlüğü. 1. Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kanar, Mehmet (2003). *Örneklili Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Derin Yay.
- Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. (Haz. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Koç, Kenan vd. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçađ Yay.
- Tekin, Talât (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.